

Kjer je zasebno javno: bralne prakse v socialistični Madžarski

Veronika Schandl

Katoliška univerza Pázmány Péter, Angleške in ameriške študije, Madžarska
schve06@gmail.com

Veseju obravnavam založniške sisteme v socialistični Madžarski pod Kádárjevim režimom in dokazujem, da so uredniški sistemi kot nadomestki cenzorskega urada omogočali delovanje sistema s tem, ko so pred objavo dopuščali recenziranje gradiv na več ravneh..

Ključne besede: sociologija branja / literatura in cenzura / socializem / založništvo / Madžarska

UDK 316.7:655.4/.5(439)

Eden mojih najbolj živih otroških spominov je, kako se po božičnih počitnicah vrnem v šolo in kako na klopi v šolski jedilnici klepetam z najboljšima prijateljicama o tem, kaj je katera dobila za božič. Sezname so se kajpak razlikovali, toda pri knjigah ne. Presenetljivo – vsaj tako se mi je zdelo takrat – so naši starši za božična darila skoraj vedno izbrali iste knjige. Tako smo se pri dvanajstih letih vse tri iz *Priročnika za najstnike z dvema levima rokama* naučile učinkovite metode, kako se odvadiš gristi nohte, pri trinajstih smo se nameravale zaljubiti v skrivnostnega dvojnega agenta v *Abigélinem* slogu, do konca osnovne šole pa smo iz zbirke *Oni in mi* Brunelle Gasperini že vse izvedele, da moramo družinski avto pobožati za lahko noč.

Morda bi kdo menil, da ni v moji izkušnji ničesar nenavadnega – mirno lahko stavimo, da bo za letošnji božič vsaj en najstnik od petih dobil roman Neila Gaimana ali Stephanie Meyer in da so skoraj vsi odraščali ob Harryju Potterju; skratka, vsaka generacija ima svoje najljubše knjige. Vendar bi mu ugovarjala, da je tu bistvena razlika. Božične izbire mojih staršev ni podpihovala najstniška mrzlica, ki bi jo ustvarjali mediji, ampak je bila posledica gospodarskih in političnih odločitev – ne njihovih, temveč vladnih. Madžarski režim mojega otroštva, t. i. Kádárjev režim (obdobje v madžarski zgodovini med letoma 1956 in 1989, imenovano po partijskem sekretarju Jánosu Kádárju, ki je po revoluciji leta 1956 vodil Madžarsko dobrih trideset let), večine svojih ciljev ni uresničil: ljudstva ni popeljal v obljublje-

ne dežele komunizma, niti ni izkoreninil dekadentnih buržujskih razvad. Pač pa je dosegel nezaslišan uspeh pri nadzoru knjižnega tiska, prodaje in trženja na vseh ravneh. V prispevku nameravam podrobneje preučiti, kako je bilo zaradi tega vseмогоčnega nadzora branje na Madžarskem v minulem obdobju vedno del javnega diskurza, celo kadar je bilo na videz zasebno, opozoriti pa želim tudi na paradoksalne posledice tega sistema.

Na štirideset let madžarskega državnega socializma, ki se je začel z manipuliranimi volitvami leta 1947 in trajal vse do mirne zamenjave režima v letu 1989, ne smemo gledati kot na enotno obdobje. V prispevku se sicer osredotočam na leta po revoluciji 1956, toda če hočemo razumeti glavne cilje kadaristične kulturne politike, moramo najprej skreniti malce v stran in preleteti tudi leta pred revolucijo, še zlasti zato, ker je predhodno desetletje stalinistične diktature kljub razlikam v sprotni obravnavi književnosti in kulture položilo dobršen del temeljev za prihajajoči Kádárjev režim.

Pred drugo svetovno vojno je bilo na Madžarskem skoraj 200 zasebnih založb, ki jih je podpiral uveljavljen in utečen sistem knjigarj, antikvariatov, knjižnic in papirnic z dovoljenjem za prodajo knjig. Vojna jih je zvečine opustošila, svoje pa so prispevale tudi osvobodilne ali, bolje, osvajalske sovjetske čete. Po odloku¹časne vlade iz leta 1945 (Kókay 139) naj bi namreč zasegle in uničile vso fašistično in protisovjetsko književnost, toda ohranjenih je več poročil, kako so zlorabljele svoj položaj – med prodiranjem so uničile številne zasebne in šolske knjižnice, marsikateri dragocen zvezek iz samostanskih knjižnic pa je izginil in pristal v Sovjetski zvezi. Knjižna industrija je potrebovala vsaj dve leti, da si je opomogla, in do leta 1947 je končno spet dosegla predvojni razcvet. Vendar mirna leta niso dolgo trajala. Do leta 1948 je nova socialistična vlada že nacionalizirala vse velike založbe, do leta 1949 pa je vse knjigarne in knjižnice postavila pod neposredni nadzor Ministrstva za notranje zadeve, torej v bistvu pod neposredni politični nadzor. 7. aprila 1952 je Ministrstvo razveljavilo licence sedeminosemdesetih knjigarj v Budimpešti in petindevetdesetih na deželi, za povrh pa papirničarjem vzelo dovoljenje za prodajo knjig. Tako je postavilo pod državni nadzor vso knjižno industrijo.

V želji po vseobsegajoči oblasti nad knjižno industrijo se je zrcalil odnos režima do književnosti in branja, ki ga je Kádárjev režim prav tako podedoval od svojega predhodnika. Književnost je veljala za pomemben propagandni forum in za glavno bojišče v »kulturni vojni«² nove vlade, ki naj bi bralcem izbrisala iz misli prvine buržujске kulturne dediščine. Toda čeprav sta oba režima obravnavala književnost in bralne navade kot nekaj ključnega in obenem podrejenega politiki, sta se razlikovala po *sredstvih*, s katerimi sta jih hotela nadzirati. Skladno s sovjetskimi doktrinami si je stalinistični režim v petdesetih letih 20. stoletja prizadeval vzpostaviti ne-

posredni politični nadzor nad vsemi vidiki branja. Politično je vdrlo v zasebno sfero in centralni nadzor naj bi se izvajal tudi nad tem, *kaj* kdo bere in *kdaj*. To želim pokazati z dvema primeroma: prvi osvetljuje poskus, da bi izkoreninili tvegano gradivo, drugi pa spodbujanje novih bralnih navad.

Leta 1950 je Ministrstvo za kulturo zaporedoma objavilo dva uradna seznama knjig – prvega s 1.848 naslovi, drugega s 6.552 –, ki naj bi jih umaknili iz vaških in delavskih knjižnic, vendar sta, baje zaradi administrativne napake, postala obvezna za vse knjižnice, knjigarne in celo antikvariate (Murányi 256). 9. novembra 1950 so se pred knjigarnami nabrale kolone tovornjakov, uradniki z Ministrstva pa so zasegli in nato zmleli več kot 120.000 zvezkov. Med naslovi na seznamu sta bila denimo Cervantesov *Don Kihot*, ker je predgovor za predvojno izdajo prispeval tedaj že emigrantski pisatelj Sándor Márai, in *Medvedek Pu*, ker ga je v tridesetih letih izdal buržujski založnik. Operacijo umikanja knjig je razkril radio Svobodna Evropa in sprožil mednarodni škandal. V odgovorih na obtožbe cenzure in na proteste, ki so med drugim prihajali iz Francoske akademije znanosti, so se poskusili uradniki od dogodkov distancirati. József Révai, minister za šolstvo, je izdal razglas, češ da so Cervantesa, Swifta in madžarske ljudske pravljice vtihotapile na seznam reakcionarne sile na Ministrstvu, medtem ko je Tretji kongres Madžarske delavske stranke knjigararjem v »strogo zaupnem« odloku ukazal, naj več zvezkov s seznama razstavijo v izložbah. Toda kot pripominja literarna teoretičarka Zsófia Gombár,

izdajanje novih seznamov prepovedanih knjig med letoma 1952 in 1953 opisane namene očitno postavlja na laž. Novi trije zvezki so obsegali približno 14.000 naslovov. [...] Po trditvah v predgovoru naj bi bile na odpad obsojene knjige neestetske, zastarele in nekakovostne, nevredne pozornosti madžarskega delovnega ljudstva, ki je bilo zdaj na poti h kulturnemu razvoju[.] (272)

Partija pa »zastarelih knjig«, kot jih je označila v naslovu teh zvezkov, ni le zavrgla z arogantno vzvišenostjo, temveč je hotela ljudem tudi neposredno predpisovati, kaj naj berejo. V tovarnah in podjetjih je uvedla t. i. »pol ure za *Szabad Népe*«, ko so se morali zbrati vsi delavci in razpravljati o uvodniku v partijskem dnevniku *Szabad Népe*. Reorganizirala je Društvo pisateljev, tako da je večino buržujskih piscev utišala, odkrito pa podprla kliko dokaj drugorazrednih socrealističnih avtorjev. Režim je zaprl madžarsko tržišče za vso novo zahodnoevropsko književnost in tako prekinil skoraj vse stike z zahodnim svetom. Vendar ta stalinistični model kulturnega nadzora nikoli ni zares obrodil sadov, ki si jih je obetal. Nevzdržnost neposrednega nadzora se je jasno pokazala po letu 1953, ko so se pisatelji med prvimi družbenimi skupinami uprli stalinistični državi in s svojo kritiko utrli pot revoluciji v letu 1956.

Letnica 1956 zaznamuje konec nekega obdobja in preobrat v več kot štiridesetih letih madžarskega državnega socializma, kajti po neuspehu revolucije sta se vsiljevali dve ugotovitvi: prvič, da se režim ne more vrniti k stalinističnim doktrinom iz petdesetih let, če noče tvegati nove vstaje, in drugič, da v bližnji prihodnosti zaradi »začasne« prisotnosti sovjetskih sil na Madžarskem ni nikakršne možnosti za demokratične spremembe. Tako so se ljudje sprijaznili z življenjem *zunotraj* meja socialistične države, to pa jim je olajšal János Kádár, novi partijski voditelj, ki so mu ruski tanki na Madžarskem zagotavljali oblast. Učil se je iz padca svojih stalinističnih predhodnikov, zato je vsakdanje življenje Madžarov poudarjeno depolitiziral in s pomočjo milijardnih evropskih posojil ustvaril v državi lažni občutek blaginje, ki ga je po prestani lakoti in stiskah petdesetih let večina toplo pozdravila. V zameno za nove, višje življenjske standarde – ki so bili v primerjavi z zahodnimi zgledi še vedno smešno nizki – pa je Kádárjev režim od državljanov pričakoval, da bodo sprejeli umetno okrnjeno in strogo nadzorovano javno sfero, v kateri bo izrecna kritika prepovedana, morebitne politične pripombe pa bo dovoljeno izraziti zgolj v centralno predpisanih obrazcih. Če hočejo Madžari živeti v razmeroma spodobnih razmerah, morajo postati politično nedejavni – takšno faustovsko pogodbo je ponudil svojemu narodu Kádárjev režim.

Politična kritika se je izmikala vsem javnim forumom. Nihče ni odkrito spregovoril o aretacijah in usmrnitvah po letu 1956, o stalni prisotnosti Rdeče armade na Madžarskem ali o rastočih gospodarskih problemih v sedemdesetih letih. Stabilnost javnega življenja je temeljila na dvojnosti prenapihnenih vprašanj, o katerih se je govorilo javno, in problemov, ki so bili deležni zgolj meglenih namigov. To je bilo poroštvo, ki je podpiralo status quo in omogočalo režimu, da je vztrajal v sedlu.

Opisana dvoličnost je prežemala kulturno politiko na vseh ravneh in knjižno založništvo ni bilo nikakršna izjema. Zlasti in predvsem je pomenila to, da Madžarska v nasprotju z večino srednjeevropskih držav ni imela centralnega cenzorskega urada. Namesto neposredne cenzure je Kádárjev režim razvil večnivojski sistem, v katerem naj bi se njegovi pripadniki na vseh ravneh cenzurirali sami. Zaradi mnogoplastnega nadzornega sistema in zaradi pričakovanja, da bo vsak državljan sodeloval s samocenzuro, oblastem zlepa ni bilo treba poseči po neposrednem nadzoru. Tu želim pokazati, da je ureditev v bistvu temeljila na večstopenjskem recenziranju knjig pred objavo, zaradi katerega so bile ob prihodu med bralce v glavnem že očiščene nevarnega gradiva. Zdaj pa se posvetimo nadrobnostim in si oglejmo, kako je sistem deloval v vsakdanjem življenju.

V nasprotju s stalinističnim binarnim sistemom, ki je knjigo bodisi prepovedal bodisi podprl, so novi predpisi temeljili na tridelni vrednostni

lestvici prepovedanih, toleriranih in podpiranih knjig. Srednja izmed teh kategorij ni bila niti predpisana niti točno opredeljena, vanjo pa so sodila umetniška dela, ki sicer niso bila odkrito socialistična, vendar so bila za režim vsaj delno sprejemljiva. Ta skupina se je nenehno spreminjala: kar je bilo danes prepovedano, je naslednjega dne zlahka izšlo. Uradnih smernic, kaj je še moč tolerirati, ni bilo, ker je režim hotel vsakogar držati v stalni pripravljenosti in negotovosti. Izogibati se je bilo treba nekaterim splošnim tabujem (vsemu, kar bi žalilo Sovjetsko zvezo ali kako prijateljsko socialistično državo, sleherni kritiki partijskega vodstva, obscenosti, vulgarnosti ali odkritim opisom spolnosti), vse drugo pa je bilo prepuščeno trenutni presoji uradnikov. Tak sistem je seveda lahko deloval le pod pogojem, da je imel na vseh ravneh zaupanja vredne uslužbence.²

Zato je jeseni 1957 partijski komite Madžarske socialistične delavske stranke izdal odločbo o založništvu, v kateri je določal, da morajo biti vse odločitve razen administrativnih in materialnih politične. V njej je predpisal smernice v skladu z načeli in predlagal, naj se usposobi nova generacija urednikov, »ki bodo dosledno cenzurirali protimarksistične težnje«. Za cilj je imel ureditev, ki bi gradila od spodaj navzgor. Ti uredniki na založbah (vse so bile v državni lasti in vsaka je imela poseben profil: Európa je izdajala svetovno književnost, Magvető in Szépirodalmi madžarsko, Móra otroško itn.) so morali prebrati vse rokopise in izdati recenzentsko poročilo, ki so ga nato predložili na tedenskem sestanku založnikov. Poročila so obsegala tako kratek povzetek kot oceno avtorjevega pomena in razvidne politične drže, vsebovati pa so morala tudi končno sodbo recenzenta-urednika, ali si rokopis zasluži objavo ali ne. Ob branju nam postane jasno, da se je na tej točki vmešala v recenzentski postopek samocenzurna politična kritika. Pripombe navadno vsebujejo fraze v slogu »niti ideološko niti umetniško sprejemljivo« ali »ni brez literarne vrednosti, toda politična stališča so nesprejemljiva«, iz katerih se jasno vidi, da sta šli estetsko in politično vrednotenje z roko v roki. Vendar je vprašanje urednikov prezaleteno, da bi jih kratkomalo popredalčkali kot cenzorje.

Mnogi med njimi so bili utišani intelektualci, marsikateri pa je bil tudi sam pisatelj, čigar uredniško delo je veljalo za dokaz njegove lojalnosti. Že res, da so se največkrat ubogljivo uklonili dodeljeni vlogi, toda kakor hitro so se uveljavili kot zaupanja vredni svetovalci, so marsikdaj poskušali razrahljati režimske omejitve, zlasti pri umetniških delih, ki so jih imeli za pomembna in kakovostna. Zato lahko zatrdimo, da brez teh vnaprejšnjih recenzentov prenekateri madžarska in evropska klasika nikoli ne bi dosegla bralcev. Naj utemeljim svojo trditev s primerom in navedem usodo pesniške zbirke *Tretjega dne*, prve objavljene knjige Jánosza Pilinszkyja, ki so ga po letu 1947 iz političnih razlogov utišali. Kot član skupine buržujskih

pisatelj, ki so jih povezovali s prepovedano literarno revijo *Újbold*, si je Pilinszky prizadeval za objavo, vendar je bil nekajkrat zavržen, ker se je zdelo oblastem njegova poezija preveč črnogleda za socialističnega pesnika. Vendar je imel Pilinszky, dandanes trdno zasidran v madžarskem kanonu kot eden največjih povojnih pesniških inovatorjev, med uredniki več simpatizerjev, ki so prepoznali njegovo nadarjenost in poskušali obrniti razpoloženje oblasti v njegov prid. Prav oni so mu predlagali, naj prvotni naslov knjige (*Nikogaršnja zemlja*) spremeni v nekaj manj črnogledega; prav oni so pisali ognjevitno navdušene ocene, češ da bo njegova knjiga pripomogla k protifašističnemu slovesu Madžarske, ker v več pesmih n drobno opisuje grozote koncentracijskih taborišč. Oblasti pa je naposled omehčal kompromis, ki je ravno tako pognal na uredniškem zeljniku: pesnik je bil primoran napisati še nekaj novih del, to pot v optimističnem tonu. Nato so uredniki razvrstili pesmi po kronološkem zaporedju, pod vsako pripisali datum in prepričali oblasti, da bo spodbudni ton zadnjih pesmi ustvaril vtis, koliko bolje se živi v novem Kádárjevem režimu. Tako je knjiga leta 1959 le izšla, četudi zgolj v tisoč izvodih in ob izrecni zahtevi oblasti, da mora imeti grdo naslovnico, ki bo ljudi odvrčala od nakupa. Toda ta strategija ni imela zelenega učinka – vsi izvodi so bili razprodani v enem samem dnevu, nekateri za kar tisoč forintov namesto desetih, kolikor je znašala knjigarniška cena. (Domokos 85–96) Usoda Pilinszkyjeve zbirke je le eden od številnih primerov, ko so uredniki s svojim vmešavanjem omogočili izid knjige, ki je pozneje postala temeljno delo v madžarski literarni zgodovini.

V politično dvomljivih primerih je bil zaukazano še drugi ali »notranji« krog branja, dokler ni letnega seznama založbenih publikacij naposled potrdil Založniški direktorat. Ta je bil splošno znan kot cenzorski urad, toda po zaslugi recenzentskega sistema mu zlepa ni bilo treba uveljavljati svoje pravice do preprečitve objav, še zlasti zato ne, ker je prav tako nadziral gospodarske plate založništva in je lahko uporabil kot sredstvo nadzora tudi te. Ker so bili vsi uredniški resorji pod državno kontrolo, je bilo namreč založništvo popolnoma ločeno od delovanja trga. Tako je Direktorat lahko sprejel pravila, s katerimi je umetno vplival na trg: cene knjig (nenaravno nizke, da bi spodbujale branje) so se določale na osnovi cenika za polo, po katerem sta se morali sovjetska in socialistična književnost prodajati po najnižjih cenah, sledila so jima nesocialistična, vendar neoporečniška dela, medtem ko naj bi bili šund, detektivke in podobno »lahko čtivo«, ki je bilo ideološko v navzkrižju s socialističnimi ideali, naprodaj po skoraj dvakratni ceni; nanje so za nameček nabili še dodatni »davek na kič«.

Naposled se posvetimo še bralcem in vprašanju, kako je nadzor na vseh ravneh vplival na njihove bralne izkušnje. Kot prvo so pravila vpli-

vala na strukturo knjig. Ker je vsa književnost veljala za politično gradivo, niti tolerirana dela niso bila tolerirana sama po sebi. Bralci so navadno prejelii »smernice« v obliki predgovorov ali opomb pod črto, kako razumeti njihovo vsebino. Po drugi strani pa je ob teh varnostnih ukrepih več mojstrov in svetovne književnosti doživelo ponovne izdaje, ker si je socializem hotel klasike prilastiti. Zato je bila pod Kádárjevim režimom, še zlasti v sedemdesetih letih, paleta dostopnih klasik širša kot kdaj koli prej. In ker je veliko utišanih pisateljev iskalo in našlo zaposlitev v založniški industriji ali prevajanju, je bila na neobičajni višini tudi literarna kakovost novih izdaj. Za nameček so bile cene knjig nenaravno nizke, medtem ko so se literarne teme centralno ohranjale kot del javnega diskurza. Po zaslugi vseh naštetih teženj, pospremljenih z na videz liberalnimi režimskimi metodami palice in korenčka, so madžarski razgovori o branju pod Kádárjevim režimom obarvani z rahlo nostalgijo.

S pobilskom v zakulisne mehanizme založniške industrije sem želela v svojem eseju dokazati, da je ta nostalgija neutemeljena. Nadzorovana cenzura uredniških sistemov pod Kádárjevim režimom razkriva, da pri branju ni bilo nikakršne svobode. Zato se moramo zdaj potruditi in raziskati tako uredniška poročila kot arhiv tajne policije, da bomo dobili jasnejšo predstavo, kako je v bralnih praksah socialistične Madžarske zasebno postalo javno.

OPOMBI

¹ Številka: 530/1945 ME.

² Opis uredniškega sistema temelji na: Bart 2000.

LITERATURA

- Bart, István. *Világírodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. Budimpešta: Scholastica, 2000.
- Czigány, Lóránt. *Nézz vissza haraggal!* Budimpešta: Gondolat, 1990.
- Domokos, Mátvás. *Leletmentés*. Budimpešta: Osiris, 1996.
- Géher, István. *Mesterségünk címere*. Budimpešta: Szépirodalmi, 1989.
- Gombár, Zsófia. »The Reception of British Literature under Dictatorships in Hungary and Portugal«. *Hungarian Journal of English and American Studies* 15.2 (2009): 269–284.
- Kókay, György. *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Budimpešta: Balassi, 1997.
- Murányi, Gábor. *A múlt szüvedéke*. Budimpešta: Noran, 2004.
- Szörényi, László. *Delfinárium*. Miskolc: Felsőmagyarországi Kiadó, 1998.